

VOICE MOVEMENT THERAPY A KRÁSA ODVAHY SEBEVYJÁDŘENÍ

Krátký úvod do historie a účelu VMT

Anne Brownell, MA, LMHC, VMTR

Prezentováno na každoroční konferenci International Association for Voice Movement Therapy (IAVMT), Outdshoorn, South Africa, 2 října 2011.

Poprvé představeno v němčině na konferenci IAVMT v Stiermark, Rakousko v roce 2009.

Překlad: Sebastiana Markéta Black
Edice: Zbyněk Ludvík Gordon
© Říjen 2013

Voice Movement Therapy a Krása odvážného výrazu : Krátký úvod do Historie a účelu VMT

Ja k řekl Alexander Lowen, zakladatel Bioenergetics v polovině 20. století: "Pouze naše vlastní omezení v nás vytváří smutek, hněv a strach. Pokud chceme změnit náš character (a já bych dodala, změnit návyky těla, duše a hlasu, které nás omezují) nestačí o citech jen mluvit, musí být prožity a vyjádřeny."
(Alexander Lowen, *Fear of Life– Strach ze života*)

Lidský hlas odráží jak tělesné, tak psychické stavy a je schopný propojit kognitivní význam s emočním vyjádřením. Je to náš prvotní nástroj v komunikaci jak myšlenek, tak citů a je schopný nás dojmout slovy či beze slov. Je to jediný nástroj, kde „hráč“ a „hrané“ jsou součástí stejné organické formy a může tedy dosáhnout svého plného výrazu, když je pevně integrován v těle. Hlas má dva hlavní komunikační kanály. Prvním jsou mluvená slova; symboly, které používáme ke sdělení našich myšlenek. Druhým je způsob, kterým slova říkáme; tóny a kvality hlasu vyjadřující emoce a pocity, zatím co mluvíme, nebo zpíváme.

At' už pracujeme s naším vlastním hlasem, se zpěváky, nebo jinými umělci, s klienty v psychoterapii, nebo s jedinci, kteří prožívají překážky v komunikaci spojené s vývojovou vadou nebo úrazem, změna bude nevyhnutelnou součástí tohoto procesu. At' už byla naše schopnost vyjádření se zpěvem či mluvou narušena díky problémům a podmínkám v dětství, či z důvodu traumat z dospělejšího věku, je to právě prozkoumání těchto problémů včetně toho, co bylo vytěsněno z vědomí, které nás posune k vytouženému plnějšímu a hlubšímu výrazu a kvalitnější komunikaci následně vyjádřené v písni a příběhu.

Takový je pohled této relativně nové disciplíny, Voice Movement Therapy (VMT), která vychází z průkopnické hlasové práce Alfreda Wolfsohna. Na vývoji VMT se podílelo několik klíčových osobností, prvním z nich je její zakladatel a otec– Alfred Wolfsohn.

Alfred Wolfsohn (1896–1962)

Wolfsohn byl německý Žid, který sloužil v první světové válce. V zákopech slyšel těžce a smrtelně zraněné vojáky volat, plakat a křičet strachem a úzkostí v překvapivé škále výšek tónů. Když se v hustém a zapáchajícím bahně, které bylo realitou válečných zákopů, propadl tunel, Wolfsohn se musel rozhodnout, zda se pokusí doplazít zpátky na pomoc umírajícímu kamarádovi a bude riskovat téměř jistotu vlastní smrti, nebo zůstane v ležení a zachrání si život.

Vybral si život, ale když se vrátil z fronty zpátky domů, nemohl se zbavit neustálých sluchových halucinací, stále slyšel křik jeho kamarádů. Poté co

zjistil, že jak doktoři, tak terapeuti a učitelé zpěvu, ho nemohou zbavit hlasů, které ho přiváděly k šílenství, jako mnoho průkopníků nových forem alternativních terapií, Wolfsohn začal usilovat o to, vyléčit se sám. Věřil, že pokud dokáže reprodukovat, doslova ztělesnit tyto hlasy, bude schopen je vytěsnit z mysli, nebo alespoň najít způsob, jak s nimi žít. Jeho úsilí vedlo k významným objevům.

Zaprvé zjistil, že tato práce, kterou pro sebe vytvořil – kombinace hlasového, fyzického a duchovního zkoumání, byla užitečná také ostatním. Když skončila válka, přestěhoval se z Německa do Londýna, kde řídil hlasové studio. Z druhého, z jeho zkušeností z války, z jeho práce na sobě a s jeho klienty stanovil, že jakýkoli lidský hlas, jeho rozsah a kvalita nejsou omezené na klasické hlasové kategorie sopránů, altů, tenorů a basů, ani na specifické role pohlaví a na tónové kvality, které dnešní kultura považuje za esteticky krásné. Hlas byl naopak schopný mnohem rozsáhlejšího a různorodějšího výrazu. Výsledkem jeho práce je koncept “vox humana”, univerzální lidský hlas udivujícího rozsahu s různými tóny. Takovýto hlas vyjádří prožitky a city jak “krásnými” tak “nekrásnými” zvuky, které jsou kongruentní s daným tématem.

Wolfsohn žil a rozvinul vlastní způsob práce s hlasem v období působení slavného psychologa Carla Gustava Junga. Wolfsohnova metoda hlasového rozvoje, a svým způsobem také cesta k osobnímu a duchovnímu růstu, měla hodně společného s Jungovým procesem individualizace. Wolfsohn se také dlouho pokoušel vzbudit v Jungovi zájem o akustické, nejenom vizuální, obrazy, a to neúspěšně. Avšak Wolfsohnova výzkumu se ujal Dr. Paul Moses, renomovaný ušní a krční lékař, který chtěl diagnostikovat problémy pacientů s hlasem poslechem a zavést psychotherapeutické principy do vokálních analýz. Moses zajistil pro něj a jeho studenty veřejná slyšení, která měla v tisku příznivý ohlas. Kromě toho, že Wolfsohn dokázal dosáhnout mnohem většího hlasového rozsahu a nefonetických a tzv. narušených (disrupted) kvalit zvuku, byl také schopný prokázat, že tento druh extrémního zpěvu NEZPŮSOBUJE poškození hlasu.

Roy Hart (1926–1975)

Po Wolfsohnově smrti, Roy Hart, jeho student a zároveň herec, převzal vedení skupiny a využil tuto hlasovou práci v divadelní praxi. Nejprve založil společnost a později školu za účelem prozkoumání a rozvinutí mnoha Wolfsohnových myšlenek a technik. Zatímco Wolfsohn upřednostňoval typ terapeutické hlasové práce, která používá určité divadelní techniky a zaměřuje se na podporu osobního růstu, Hart používal hlasovou práci k zvětšení hlasového rozsahu a kvalit zvuku k dramatickému vyjádření. Jeho herci se tak mohli dotknout jejich vlastních emocí více autenticky a sdělit je jejich publiku s větší hloubkou. Hart vytvořil svou vlastní formu práce, která je stále praktikována ve Francii v Paříži.

Tato metoda je založena na dramatickém osobním prozkoumávání, ale nemá terapeutický rámec.

Paul Newham: původ jeho zájmu o “Voicework” – Hlasovou Práci

V roce Wolfsohnovy smrti se narodil Angličan Paul Newham. Byl jedním z prvních uměle oplodněných dětí, které přežily. Když se později v jeho dospívání dozvěděl, že muž, kterého pokládal za svého otce jim nebyl, Newham “adoptoval” Wolfsohna za svého duchovního otce a vzal za své jeho poslání. Zaměřil se především na rozvinutí tohoto druhu hlasové práce. Tak jako Wolfsohn, měl také Newham složitý a dramatický vztah ke zvuku hlasu. V dětství byl často vystaven hádkám mezi jeho rodiči. Ze svého úkrytu se snažil pomocí sklenice přiložené na dřevěnou podlahu poslouchat a porozumět zvukům, která slyšel ze zdola. Později to nazval “krutou operou”.

Podobně jako Wolfsohn, stal se i Newham citlivým na hlasové extrémy a rozpornosti a byl si velmi vědom rozporu a rozdílu mezi tím, co se často odehrává v reálném životě, a jak to bylo uhlazeně vyjádřeno v mluvě a písni. Stejně jako jeho předchůdci, divadelní a hlasoví inovátoři Peter Brook, Antonin Artaud, Jerzi Grotowski, Newham si všiml, podobně jako Wolfsohn a Hart před ním, že anglické a evropské divadlo upřednostňovalo přesnou dikci a formální přednes před více emočně založenými složkami jazyka.

Newham byl také nespokojený s vážnou hudbou, především s operou, a s tím, jak se tvůrci chopili sociálně nepříjemných témat, například lakomosti, chtíče a vraždy a vyjádřili je v nádherných tónech a formách, které odpovídaly pečlivě vytvořené skupině pravidel. Mnoho z nich bylo vytvořeno díky církvi, která požadovala, aby se z hudby odstranily zvuky, které pokládala za disharmonické a disonantní.

Když Newham začal prozkoumávat expresivní polohy a léčivé využití hlasu v historii západní civilizace, zjistil, že hlas prošel v dějinách mnoha změnami. Od období staré řecké tragédie, kde sloužil ke katarzi, se hlas stával postupně více a více limitovaným, s výjimkou multi-témbrového virtuózního stylu Bel Canto v 17. století, které praktikovalo větší hlasový rozsah společně s hlubším emočním vyjádřením. Západní civilizace se snažila zakázat takzvané “ošklivé” hlasové zvuky, což vedlo k viditelnému omezení a zmenšení hlasového projevu. Člověk ztratil právo nejen vyjádřit city spontánně, ale také sdělit vlastní příběh a zazpívat vlastní píseň o problémech, které se pokládaly za nevyslovitelné. Newham se začal více a více zajímat o právo vyjádřit se hlasem, a to vlastním způsobem. Touha pochopit tento problém ho vedla k prozkoumání role hlasu v psychoterapii. Nevyhnutelně začal studiem Freuda a Junga.

Sigmund Freud (1856 - 1939)

Byl to Freud, který skrze vývoj a praxi psychoanalýzy prokázal, že psychické zdraví člověka závisí z velké části na jeho schopnosti vyjádření citů pomocí hlasu. Freud vyvodil tuto myšlenku z řecké tragédie, kde katarzní metoda měla za cíl očistit se od pocitu lítosti a děsu a zbavit se psychického stresu. Učinil ale jednu velkou změnu. Věřil, že činy a jejich vyjádření mohou být nahrazeny slovy a že proces abreakce (ideální uvolnění energie v souvislosti s událostí z minulosti, které má za cíl navrácení osoby do stavu psychické rovnováhy), může být dosažen pouze slovy, pokud jsou tato slova vyslovena se silným citovým prožitkem. Tato metoda se ukázala prospěšnou mnoha jedincům, ale ne těm, kteří z různých důvodů více potřebovali tělesné spojení s myslí. Během vývoje jeho "talking cure-léčení mluvou", Freud již dále jeho názory na hlas nerozvinul.

Carl Gustav Jung (1875 - 1961)

Jung během rozvoje jeho práce rozpoznal, že to, co nazýval komplexy (nevědomé sítě emocí, vzpomínek, dojmů, představ a myšlenek), které spojujeme s emočním naladěním či tónem našeho vlastního těla, můžeme slyšet v akustických tónech hlasu. Objevil, že v rozpadajících se strukturách řeči lidí trpících schizofrenií, výšky a kvalita hlasového tónu mohou vyjádřit emoční jádro komplexu. Jung ale v tomto výzkumu dále nepokračoval a soustředil svoji aktivní imaginaci a další techniky, především na vizuální představy. Jeho koncepty anima a animus, složky duše a mysli obsažené v psychice každého jedince, a způsob práce, kterou rozvinul a nazval Aktivní imaginací, však měly dlouhodobý dopad na následující experimentální práci s hlasem, a také na Voice Movement Therapy.

Wilhelm Reich (1897 - 1957)

První uznávaný psychoterapeut zaměřený na práci s tělem, Wilhelm Reich, používal hlasové zvučení (voicing) a dýchání k uvolnění tělesného svalového "brnění", které, jak prokázal, absorbovalo a zadržovalo zablokované energie potlačených emocí. Zvětšení a prohloubení omezených způsobů dýchání pomocí Reichovy masáže, manipulace a komprese, umožnilo uvolnění potlačených emocí skrze křik, vzlykání a vzdychání. Ta napomáhají k uvolnění tělesných svalových bloků, které inhibují schopnost růstu a změny organismu. Jeho student Alexander Lowen stanovil, že kvalita hlasu často odráží povahu potlačených emocí a prohlásil, že zabránění práce s vrozenou tvárností těla bylo kletbou pro západní civilizaci. Oba muži pracovali s oddělením těla a mysli, se kterým se setkávali u pacientů v jejich klinické praxi.

Hlas, který je prostředníkem mezi mozkem a tělem a je schopný sprostředkovávat jak myšlenky skrze slova, tak fyzické vjemy skrze vibrace, je ideálním prostředkem k posílení spojení mezi tělem a myslí. K jeho plnému

využití ještě tehdy však nedošlo. Ve skutečnosti žádný z těchto průkopníků nerozvinul systém, který by upřednostňoval samotný hlas jako terapeutickou modalitu. Nakonec to nebyl ani psycholog, ani neurolog, který započal s rozvojem tohoto spojení, ale ušní, nosní a krční lékař.

Dr. Paul Moses

Dr. Paul Moses, ušní, nosní a krční specialista, který byl zastáncem Wolfsohna, věřil, že úspěch jakékoli hlasové a psychologické terapie závisel na hlasovém vyjádření těch myšlenek a citů, pro které klasická slova nestačila. To bylo přesně to, o co se snažil Brook, Artaud, Hart a Grotowski v jejich divadelní práci, když pomáhali hercům zbavit se osobních zábran, které překážely fyzickému a hlasovému vyjádření psychologického materiálu, tedy proces podobný psychoterapii. Moses se domníval, že zvuky jazyka, které Newham později identifikoval jako deset hlasových složek, obsahují emocionální komunikaci, která je stejně důležitá jako slova a může odkrýt psychické obrazy osobní a kolektivní důležitosti. Tyto obrazy dnes považujeme za archetypy a takzvané podosobnosti (subpersonalities).

Paul Newham: Výzkumy a syntézy práce s hlasem a terapie

Jeho reakcí na tato psychologická a divadelní zkoumání, ke kterým došlo ve čtyřicátých a šedesátých letech minulého století, byla potřeba syntetizovat tyto různorodé disciplíny a vytvořit tak opravdovou "psychoterapii zpěvem". V jeho knize, *The Singing Cure* (Léčení zpěvem), vysledoval dráhy vývojové linie několika různých oblastí, které se zabývají využitím hlasu k sebevyjádření a ke komunikaci. Všiml si, že ve všech se skrývá stín toho, co je nevyslovitelné a nevyjádřitelné. Dále zjistil, že kořeny rozdělení těla a mysli se nacházejí jak ve vývoji řeči v rámci evoluce lidstva, tak v procesu vývoje každého dítěte, které se učí mluvit.

Vývoj řeči

Lidská řeč se vyvinula z jakési vokální a posunkové písňe a tance. Určitý protojazyk, který nemohl vyjádřit žádnou událost, věc, prvek či pocit, aniž by ho neztělesnil. Během staletí se jazyk posouval k stále abstraktnější řeči, kde samotné symboly, bez přímého zapojení smyslů mluvčího, již mohou komunikovat. Tento pokrok umožnil větší jasnost v artikulaci myšlenek a ve schopnosti diskutovat a popisovat. Také však vytvořil rozdělení či vymezení mezi fyzickým světem a reagujícím vnitřním já, což je jeden z faktorů vytvoření stínu, který přispěl k tomu, co dnes nazýváme rozdělením těla a mysli.

Vývojový proces učení se mluvit

Tento evoluční proces byl simultánně doprovázen univerzální postupnou ztrátou náboje řeči a jazyka u malých dětí, které se postupně s přibývajícím věkem musely vzdát tohoto prvotního spontánního zvučení, vyluzování neartikulovaných zvuků. Naučily se tak pravidla potřebná k životu ve stále komplexnější společnosti. Aby toho dosáhly, musely se zbavit vrozené síly neverbální vokalizace potřebné k vynucení si pozornosti u rodičů a ostatních blýzkých. Byly také vystaveny soudům typu: "Slovo a jeho výslovnost je správná, nebo není". Mnoho vokálních problémů vzniklo během tohoto formativního období, a tento rozpor také často tvoří těžkosti zpěvákům, kteří dokáží svobodně vokalizovat, ale ztuhnou a sevrou se v momentě, kdy musí do jejich vokalizace přidat slova, především v rámci pevné struktury písně. Součástí umění učení se zpívat ve formální struktuře písně je nevyhnutelný proces ztráty a nalezení spontánního hlasu.

Ztráta a nalezení spontánního hlasu

Jak Newham vylíčil, vývoj zpívání začal prvotními "hlasovými tanci" našich předků. Později, ve staré řecké tragédii, se hlas užíval za účelem podpory léčení jak herce, tak i diváků, pomocí vyvolané katarze. O stejný efekt usiloval Freud v jeho "léčení mluvou". Tento vývoj však postupně vedl ke ztrátě jak léčivého, tak expresivního potenciálu hlasu. K tomu došlo především díky dvěma rozšířeným a kulturou vynuceným způsobům posuzování :

1. Triumf estetiky dobrého a špatného, přijatelného a nepřijatelného, kterou prosazovala církev ve snaze nalézt stále více světla a odstranit všechny stíny.
2. Klasický styl zpěvu, který se vyvinul směrem k upřednostňování jasné a jednoduté vokální linie, vytvořené v jedné ze čtyř základních kategorií, které jsou určeny výškou, rozsahem a jistými kvalitami a kombinacemi zvuku.

Problém s odstraněním stínů a upřednostňováním světla, s uhlazováním drsných hran za účelem vytvoření uceleného krásného zvuku, je jeho možné ochuzení a omezení protikladů, které se v něm nacházejí a pomocí kterých se měníme a rosteme. Jak řekl Wolfsohn:

“Psychologický koncept stínu odpovídá estetickému konceptu oškřivosti. Ke kráse odvážného výrazu dojde pouze pokud se setkáme s naší temnou stránkou a překonáme ji. Tak můžeme dosáhnout opravdového uměleckého výrazu, propojujícího všechny části nás samých a cítit se přitom celými a zároveň se setkat s ostatními.” (Wolfsohn, nepublikované poznámky, Marita Gunther).

Jinými slovy, západ a východ slunce nemůže být tím čím je, bez protikladu světla a temnoty. V druhé polovině *The Singing Cure* (Léčení zpěvem) Newham nastínil jeho systém opravdové psychoterapie hlasu, která dokáže pracovat s extrémny v kontinuitě.

Účel a principy VMT

Newham vytvořil multi-modální expresivní hlasovou terapii, která je syntézou Wolfsohnovy terapeutické hlasové práce a prací autorů, kteří přišli po něm: Divadelní práce Harta, Grotowskiho a ostatních; Reichova psychoterapeutická práce zaměřená na tělo; Jung skrze proces aktivní imaginace a koncepty archetypu, animus a anima a enantiodromie a nakonec Moses, jehož práce Newhama vedla k vytvoření kategorií sluchem rozpoznatelných složek hlasového zvuku, které umožní náhled na fyzické a psychologické stavy daného jedince.

Expresivní hlasová terapie usiluje o zvýšení pružnosti, odolnosti a přizpůsobivosti každého hlasu skrze:

1. Výzkum vývojové a organické spojitosti mezi hlasem, dechem a pohybem těla.
2. Průzkum složek hlasu a s nimi souvisejících pohybových vzorců a jak ty reflektují různé aspekty nás samých a našich životních příběhů a jak tento fenomén může přivodit osobní růst a změnu.

Jádrem “systému“ VMT je metafora vertikální hlasové trubice a deseti hlasových složek, které jsou přítomné v každém hlase.

I když já osobně nedůvěřuji slovům jako “metoda” a “systém” a jsem si vědomá toho, že se mohou příliš rigidně dodržovat a vést k potlačení nových možností vycházejících z osobité tvořivosti jedince, Newham syntetizoval většinu doposud zmíněných prací a vytvořil tak podle mého názoru první opravdovou psychoterapii, kde hlas je hlavní modalitou.

Obsahuje neutrální a objektivní pojmy, díky kterým je možné postihnout široké spektrum hlasových kvalit a spočívá nejenom v tvořivém a terapeutickém procesu, ale také ve znalosti akustiky a fyziologie hlasového systému ve vztahu k tělu. Tato metoda se lehce učí a předává.

Současná práce

Newham odstoupil z vedení VMT v lednu 2000. Poté byla nově ustavena profesionální organizace International Association for Voice Movement Therapy (IAVMT). Práce pokračuje a její výuka se obohatila přidáním specifického vývojového aspektu. Důraz je kladen na skupinovou práci, která je založena na vytvoření a udržení bezpečného terapeutického prostředí. Práci

používáme k různým druhům umění a terapii ve snaze, abychom my a náš hlas dokázali stále lépe reagovat na procesy změny a růstu.

Pro nás, stejně jako pro Newhama, a před ním Alfreda Wolfsohna, VMT nezačíná mluveným slovem a jeho kognitivním obsahem nebo artikulací, ale emočními aspekty hlasového zvuku. VMT spojuje základní znalost hlasové akustiky, anatomie a fyziologie hlasového systému s pohybem, masáží, představami a zdramatizováním v rámci tvořivého a terapeutického procesu. Jedná se v podstatě o prozkoumání sebe a vlastní schopnosti komunikovat, jak verbálně, tak neverbálně skrze hlas. Tato práce může být prospěšná těm, pro které je hlasové vyjádření omezené, zablokované či jinak těžké, ať již je to z důvodů neurologických, fyzických či emočních. Pomoci může ale i těm, kteří hledají osobní a profesní růst prostřednictvím hlasu.

Ráda bych zde poznamenala, že odborníci VMT pracují v mnoha zemích a na několika kontinentech s lidmi z různých sociálních skupin společnosti, a to jak v soukromé praxi, tak ve státním sektoru. VMT se praktikuje například v těchto oblastech: V agenturách zabývajících se sociální prací, v nemocnicích a sanatoriích, v různých typech škol; v práci s lidmi, kteří trpí PTSP – posttraumatickou stresovou poruchou, při léčení AIDS a traumat ze zneužívání, v práci s dětmi a dospělými, kteří mají vývojové opoždění, při zlepšování komunikačních a hlasových schopností u zpěváků, herců a kněží. Zkrátka v mnoha různých situacích a oborech, ve kterých téma hlasu je svrchovaně důležité pro daného jedince.

Závěr

Na závěr bych ráda řekla, že lidský hlas odráží jak fyzické tak psychické stavy a je schopný sdělit kognitivní význam spolu s emočním vyjádřením. Je to náš prvotní nástroj komunikace myšlenek i citů a může nás dojmout jak slovy, tak beze slovo. Je to jediný nástroj, kde „hráč“ a „hrané“ jsou součástí stejné organické formy a může tedy dosáhnout svého plného výrazu, když je pevně integrován v těle. Má dva hlavní komunikační kanály: Vyřčená slova – symboly, které používáme ke sdělení našich myšlenek; a způsob, kterým je říkáme – tóny a kvality hlasu, které vyjadřují emoční komunikaci skrývající se za řečí či zpěvem. modality

Podstatou VMT je podle mého názoru docílení ztělesněného hlasu, jehož "nádobou" je píseň. Hlas je prostředkem, pohyb hlas "uzemňuje" v těle a k tomu všemu dochází v prostoru terapeutického vztahu.

Vývoj jazyka, pokud jde o rozvoj člověka jako druhu, ale i jedince od dětství k dospělosti, začal hlasovými gesty beze slov, ke kterým se později přidaly

akustické a psané symboly. To často vedlo k ztrátě důrazu na to, co je za slovy, tedy *pocity*, které jsou jejich zásadní složkou. Ty se snažíme opět uchopit v terapeutickém aktu a v umění písni. Skrze tento proces se píseň stane prostředkem, který vyjádří a zároveň v sobě obsáhne problémy, emoce, myšlenky a city.

Odborníci VMT věří, že je nezbytné hlas propojit pokud možno s celým tělem, ne jen od bránice nahoru, ale také skrze holistické zapojení těla, mysli a duše. Čím více se nám podaří propojit hlas s naším tělesným já a čím více náš hlas učiníme flexibilním, odolným, všestranným a reagujícím na náš život, tím více se staneme přítomnými v realitě celé naší bytosti.

Ať už se soustředíme na práci se skupinou hlasových složek, dechem, masážními technikami, představami, myšlenkami a zvuky či s postavami, které se vynoří během práce s vlastním příběhem skrze ztělesněný hlas, pokaždé usilujeme, aby náš hlas zazněl a byl součástí světa ve kterém žijeme.

Zdroje:

Newham, P., (1993). *The Singing Cure: An Introduction to Voice Movement Therapy*. Inc, Boston, MA : Shambala Publications.

Newham, (1998). *Therapeutic Voicework: Principles and Practice for the Use of Singing as a Therapy*. London: Jessica Kingsley Publishers Ltd.

Newham, (1997). *The Prophet of Song: The Life and Work of Alfred Wolfsohn*. London: Tigers Eye Press.

Pikes, N., (1999). *Dark Voices: The Genesis of Roy Hart Theatre*. Woodstock CT: Spring Journal Inc.

Short articles by Marita Gunther and newspaper reviews about Alfred Wolfsohn.